

כתיב השמות "רבה" ו"רבא" בתלמוד הבבלי

מאת

ש מא יהודה פרידמן

רבה ורבא מגדולי אמוראי בבל היו, ורוב מניינו ובניינו של התלמוד הבבלי מלא תורתם ושמותיהם. והם הם, לפי המסורת הנקוטה בידנו, רבה בר נחמני, ורבא בריה דרב יוסף בר חמא. וכמעט כמספר איזכורי שמותיהם בתלמוד, כן מספר ההגהות וההכרעות שעשו החכמים בין רבא ורבה, וברוב ההכרעות הללו תלויים כמה גופי תורה של פירוש דבריהם וישובם. מפורסמת הדעה שרבו השיבושים בין השמות הללו, וכבר פסק הרמב"ן "שאין הסופרי עשויין לדקדק בין רבה לרבא".

בתשובת רב האי גאון נקבעו דרכי הכתיב של שני השמות הללו במפורש: "אלו כלן ראבה, נכתבין בהא והבי דגש. אבל ראבא נכתב באלף והבי רפוי". בתשובת רש"ג ורה"ג בערוך: "ורבה ורבא, אבה ואבא שמותייהן כאשר הוא ברור, דאמר רב נחמן דציית ליה לאבא, וזה ר"ש שבראש המלה סימן הוא לרב, ולישנא קלילא". ובתשובה

* ע"פ הרצאה בכנס לחקר התלמוד באוניברסיטת בר-אילן, כח באדר ב', תשמ"ד. מבנה ההרצאה ולשונה נעשו בסיס למאמר זה. ועיין בתלמוד ערוך, פרק השוכר את האומנין (ירושלים תשנ"א), עמ' 281-285 והע' 106; 357; ובמפתח.

1. ההערה בענין השאלה, כיצד וע"פ מה נקבע שהוא רבה, הוא רבה בר נחמני, הועברה מכאן לסוף המאמר, והיא כעת "נספח א".

2. על שיטת התלמוד לזהות את רבא עם רבא בריה דרב יוסף בר חמא, ראה להלן נספח ב', לשם הועבר הדיון של הערה זו.

3. חידושי יבמות, לדף קטו ע"א: מהדורת ר"ש דיקמן, ירושלים תשמ"ז, עמ' שעד והע' 34; ר"ש אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"ו, עמ' 80, מס' 41.

4. התשובה כתובה בסוף מס' ע"ז, כ"י ביהמ"ד לרבנים, מהדו' ר"ש אברמסון. באירש"ג: "אלו כולן נכתבין בה"א והבי"ת דגושה, אבל רבא נכתב באל"ף והבית רפויה". הסגנון הראשון מקורי יותר. ב"מספרות הגאונים", עמ' 130, דיבור זה חסר! ועיין להלן. וכבר היה מי שרצה לומר, שדבר זה מפורש בירושלמי: "ר' אבא בר זוטרא בשם שמואל כל שהוא בה"י רבה באל"ף רבא" (יבמות פ"ד הי"א, ו ע"א)!! והשוה הערת רב"מ לוין באירש"ג שם (עמ' 127, הע' ז, וההערה חסרה קצת). וכמובן, ירושלמי זה שובש, ואין לו ענין לענינו, אלא לפסוק "הרבה ארבה" (עי' בראשית רבה, מהדו' תיאודור, עמ' 188; ר"ז פרנקל, מכוא הירושלמי, נז ע"ב). אבל מי ששיבש כן שמא נגרר אחר ההגדרה הזאת שבדברי הגאונים?

5. פסחים מ ע"א.

6. אירש"ג, עמ' 127. והשוה רשב"ם לכ"ב ער ע"א ד"ה כל.

במילואי א"ז באור
התנין א"ז
מ
80, 81, 82

הראשונה: "ודעו כי ראבה אָבָה שמו, וזה ריש שהוסיפו עליו, במקום רב. וראָבָא אָבָא שמו, וזה ריש המוסיף עליו, כמו רב, ופירוש אָבָה כמו שאומר אָבִי. ופירוש אָבָא כמו שאומר אבא סתם. כי תרגום אבי אבה, ותרגום וישימני לאב, ושוניי אבא".
 הוה אומר, על אף הדמיון הגדול בין שני השמות, ישנה, לפי דברי הגאון, הבחנה ברורה ופשוטה ביניהם. אמנם, שני החכמים נקראים בשם המבוסס על המלה הארמית "אבא". למלה הזאת שתי משמעויות: "האב" ו"אבי". ואומר הגאון, לשתי משמעויות הללו הבחנה ברורה במבטא: "אבא", בבי"ת דגושה מכוונת ל"אבי", ו"אבא", בבי"ת רפויה, ל"האב".⁸ (במסורת יהודי תימן, הבי"ת דגושה בשני השמות, זה בדגש קל, וזה בדגש חזק).⁹ ועוד, בהפרשי המשמעות של "אבא" מטיל הגאון אף הבחנה של ה"א ואל"ף: אבה = "אבי", אבא = "האב".¹⁰

7. סוף מס' ע"ז כ"י, עמ' 129; סוף אירש"ג, עמ' XV, ושם שובש.
8. על שתי הצורות במילת "אבא", עיין י' קוטשר, מלים ותולדותיהן (ירושלים תשכ"א), עמ' 2, 115. וכבר הקשה שם: "מניין הדגש החזק בבי"ת... דגש זה מניין הוא, ועיין שם הצעתו שתיבת "אמא" השפיעה. אף במילונו של סוקולוף לארמית ארץ ישראלית (עמ' 31) מצאנו בי"ת דגושה בערך "אב", אלא שכן צויין, כתייעודו המוכבא שם, רק לצורה שמשמעותה "האב": "אָבָא", "אָבָא" (על הסגול, ראה קוטשר, מחקרים, עמ' רכה). הפך קביעתו של הגאון. וכבר רצה יעקב רייפמן להקשות בזה איפכא מסתברא, לפי שיטתו, וז"ל: "ולפ"ז, ראוי להיות להפך. רבא בדגש הבי"ת ורבה בלי דגש הבי"ת. כי אָבָא (פאטער) או אָבָא (פרוכט) הוא בבי"ת דגושה, אבל אָבָה (לשון אניות, אבה. איוב ט' כ"ו) או: אבה (וולליג זיין) הוא בבי"ת רפויה" (שומרי המבוא, אוצר הספרות ג. נדפס מחדש במבוא התלמוד לר"י עקינין, ירושלים תשכ"ז, עמ' 44). וכתב כן ע"פ הערוך, ערך אביי, ואילו לפי תשובת רב האי גאון שהבאנו לעיל (ע"פ סוף ע"ז) כוונת הגאונים ברורה. אבל השגה זו על עצמה מלמדת, עד כמה הורגלו בני הדור ההוא במושג (המורדני) של כתיב קבוע ומחייב. והשוה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, נח ע"ב: "...וגם לא נקרא אבה כ"א אבא" (על אבוה דשמואל).
9. בלשונו של ש' מורג: "במסורת בני תימן קריאת שמות האמוראים שכתובם הוא 'רבא', 'ראבא' הריהו בר' פתוחה וכב' הדגושה דגש קל: 'רָבָא', 'רָבָא' [rab'o]... שמות האמוראים שכתובם 'רבה' קריאתם היא כב' דגושה דגש חזק: [rab'bo]". בתוך: "על רקעה של מסורת הארמית הבבליה של עדת תימן וכירור שחי סוגיות במסורת זאת", מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 158, הע' 84.
10. ועיין היטב ר"ש אברמסון, קבץ על יד ח (יח), (תשל"ז), עמ' 6-9. ועסק שם בשאלה היכן נמצאת הבדלה זאת בתרגום. וכן סקר מקורות אחרים, ומצא רובם ככולם, שאין קביעות בדבר זה, עיי"ש בשלמות. והסיק: "מכל מה שראינו אף כאן ברור שכבר ניטשטש כל הבדל בין הוראת אבי ובין הוראת אב בכתב. וודאי שהיה הבדל במבטא". ויש לבדוק באיזו מידה קיימת הבחנה זו בכ"י הלכות פסוקות, כגון: "מה שאירש מאבה" (עמ' 68), "ממנן היה בבית אבה, ולא מצאתי אותו" (עמ' 76, ועיי"ש), "נאמן עלי אבה" (עמ' 89), "תנים לאבה ולאבין" (עמ' 165), "שלא פיקדני אבה" (עמ' 198), "ואלך ואיבקר את אבה" (עמ' 266); לעומת: "ואי אבא ערב דכתובה דבריה הוא... אבא לגבי בריה" וכו' (עמ' 75), "אבא דאבוהון" (עמ' 85), "מר ברב אשי מכשיר באבא דאבא" (עמ' 90). מכל מקום, מצאנו אף אבא באל"ף כמובן

קמב
 כמקיים
 אבא וא
 לאבה ה
 א
 בהם בת
 [או: ב
 לפניהם
 הספירה
 בדורא
 א
 אב
 אבה
 עמ'
 התל
 "אמ'
 ע"ב,
 אבה
 אבה
 11. על כ
 באוק
 12. עמ' 3
 ליה ה
 גולדש
 ה"פ
 אסכרה
 13. מ' הל
 72 הע
 גבעון,
 38-39
 14. עי' מ
 ועיי"ש
 15. p. 75),
 119.
 16. (p. 16)
 ממצרים
 17. הלצרי
 18. "נוה,
 19. שם, עמ'

ואפילו מצאנו פיסקא מעניינת בספר הלכות פסוקות, כ"י ששון¹¹, הנראית כמקיימת את המסורת הנ"ל של הגאון. וז"ל: "אמר ליה רב ששת לרב יוסף בר אבא ואמרי לה לרב יוסף בר אבא אסברה לך" וכו'.¹² הרי חילוף זעיר בין אבא לאבא חשוב הוא, כדי לומר עליו "ואמרי לה".

אין ספק שהשמות הללו קדומים מאד, ובעיקר בארמית. כבר מצאנו כיוצאים בהם בתקופת בית ראשון, כגון בחותמת שתוארה כנמצאה בירושלים: "לאבא בוני" [או: "בוניה"]¹³; "לאבא"¹⁴; כתובת קבורה בארמית ממצרים, מראשית המאה ה' לפניה"ס: "אבא בר חור... אבסלי בר אבה"¹⁵; בשטר מיב מן המאה החמשית לפני הספירה: "כתב איתו בר אבא"¹⁶; בכתובת מן התקופה הפרסית: "שלם בר אבה"¹⁷; בדורא-אירופוס: "ניהו[ס]ף ברה דאבא בר..."¹⁸; "אנה חיא בר אבה"¹⁹; בכתובת

- "אבי": "זה כתב ידו שלאבא" (עמ' 91). בעמ' 35 "כך אמר אבא", עיין סוכה יח ע"א. וכן במוכן "אבינו": "חזר ואמר לנו אבא" (עמ' 75; ב"פ). "שלא פיקדנו אבא, שלא אמר לנו אבא, שלא מצינו בין שטרותיו שלאבאן!" (עמ' 196). ועיין בראשית רבה, מהדורת תיאודור, עמ' 14, ומה שציין שם. על יד "אבא", אנו מוצאים "אבה" למוכן "אבי" בכתבי-יד של התלמוד שאינם אשכנזיים, כגון בלשונות: "אמרתי לו, אבה..." (פסחים לו ע"א, כ"י קולומביה); "אמ' אבה" (סוכה יח ע"א, כ"י אוכספורד, heb. e.51); "על מנת שירצה אבה" (כתובות עג ע"ב, כ"י לינגרד, ב"פ); "אמ' לנו אבה" (שם פח ע"א, כ"פ); "אפי' מאבה" (שם קג ע"ב); "בית אבה" (ב"ק פ ע"א, כ"י המבורג); "חשבונות שחשב אבה עמך" (ב"ק קיב ע"א שם); "הכי אמר אבה" (זבחים נו ע"א, כ"י קולומביה). ועיין להלן.
11. על כתב-יד זה, ראה ג' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות (בדפוס), פרק ד'. כתב-היד נמצא היום באוסף דב פרידברג, טורונטו.
12. עמ' 123 = עמ' פא, עיי"ש הע' ד, ודק"ס לב"ק, עמ' 272 אות ז. והנה, בכי"ה (ב"ק קיב ע"ב): אמ' ליה רב ששת לרב יוסף בר אבא, ואמרי לה לר' יוסף בר אבא. ומן "ואמרי" ואי נמחק. וכתב גולדשמידט בהערות לשם: "ואולי צ"ל ריב"א לר"ש ככ"י"ס". ברם מוכח שהיא כמסורת ה"פ, וכאן רצו לפתור אותה כחילוף בין "רב" ו"רבי". אף בעירובין ז ע"א אמר רב ששת אסברה לך לחכם זה, עיי"ש ובדק"ס לשם, עמ' 19 אות נ.
13. מ' הלצר ומ' אוחנה, מסורת השמות העבריים החוץ-מקראיים, חיפה, תשל"ח, עמ' 27, ועמ' 72 הע' 2. על חותמת זו, ועל כמה חותמות קדומות הנושאות את השם "אבא", עיין: ר' גבעון, עקבות פרעה בכנען, תל-אביב תשל"ד, עמ' 145 = R. Giveon, *Palestine Exploration Quarterly* 93 (1961), pp. 38-39.
14. עי' מ"ש י' נוה, "כתובות כנעניות ועבריות", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 74; הלצר-אוהנה שם. ועיי"ש עמ' 29: "אוא", "אוה" (ולזה, ראה רוזנטל, כבה"ע 20, עמ' 344).
15. J.C.L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions II* (Oxford, 1975), p. 119.
16. = Cowley, *Aramaic Papyri*, 6.16 (p. 16). ב' פורטון, ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה ב (ירושלים, 1989), B2.2 16 (עמ' 20, ועל פיו הקריאה); הלצר-אוהנה שם.
17. הלצר-אוהנה שם.
18. י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, עמ' 133, מס' 90.
19. שם, עמ' 136, מס' 96.

"טישטוש", ו"טעויות" בין אל"ף לה"א²⁶. וכן מלימוד דברי הראשונים אפשר להסיק כן, מתוך הכמות האדירה של דיונים, הגהות והערות לגבי זהות האמוראים הללו בתלמוד, אם רבא ואם רבה.

הדבר המפתיע הוא שאפילו בכתבי-היד ה"טובים", ה"מדוייקים", העתיקים, ואף בין אלה שסגנונם כלשון הבאות התלמוד שבדברי הגאונים (ואפילו בדברי הגאונים עצמם), רב הפרוץ על העומד מבחינת ההבחנה המקובלת, ולכאורה עלינו לשבש ספרים חשובים בדבר פשוט.

דוגמאות לכך רבו מלספור, ולא ננקוט כאן אלא מכתבי-יד משובחים, וכשה"שיבוש" בולט לעין — מחלוקת רבה ורבא. בב"מ כב ע"ב, בדפוס וילנא: "אמר רבה ואפילו בדבר שיש בו סימן, אלמא קסבר רבה סימן העשוי לידרס לא הוי סימן. רבא אמר לא שנו אלא בדבר שאין בו סימן, אבל בדבר שיש בו סימן חייב להכריז, אלמא קסבר רבא סימן העשוי לידרס הוי סימן". והנה, בקטע גניזה T-S NS 36 F(2): "אמ' רבא אף על פי שיש בהן סימן, אלמא קסבר רבא סימן העשוי לידרס לא הוי סימן. ורבא אמ' לא שנו אלא שאין בהן סימן, אבל יש בהן סימן חייב להכריז, אלא קסבר רבא²⁷". הרי המחלוקת מפורשת אף ע"י וא"ו המחלוקת, ובכל זאת, כתיב שני השמות זהה!

בפסחים מ ע"א: "אמ' רבא בעל נפש לא ילתות... ורבא אמ' אסור ללתות". כן הוא אות באות בחבילת כתבי-היד המשובחים של מס' פסחים: כ"י קולומביה, כ"י בית המדרש לרבנים 1623 (ענעלאו), שם כ"י 1603; כ"י וטיקן 125. והיא מחלוקת רבה ורבא, וכתב רש"י לראשון: "אמר רבה גרסינן", וכ"ה לפנינו. ועיין בגמ'²⁸.

מצב זה מביאנו בהכרח להרהר בכלל של הגאונים, אם מראש ומעיקרא הובחנו שני השמות הללו בהבחנה הנ"ל של אל"ף וה"א, או שמא היא הבחנה שהוכנסה

26. יש שרצו לתלות זאת בכתיב מקוצר: "רבי", ובפינוח מוטעה של כתיב זה. ברם אין זה אלא הסבר קלוש. אמנם מצאנו קיצור זה במידה מזערה בכתבי-היד, אבל אין הקרויות מעטות אלה (וסוג כתבי-היד שבו הם מצויים) משאירות מקום לטעון שכתוב זה היה רווח בכתבי-יד עתיקים. ואדרבה, מכתבי-היד העתיקים, בכתובה מזרחית, עד כמה שבאו כאלה לידנו, מוכרח להסיק שאין נסחים אלה מרבים בקיצורים כלל, וכמעט שאין מקצרים שום חיבה, אלא מספר מוגבל של קיצורים רגילים וקבועים, כגון שני, א, אמ', וכלל וכלל לא בשמות. לפי זאת, כמה השערות ותיקות חייבות ליפול. הנוהג לקצר אות אחת בסוף חיבה, ואף בשמות, שייכת לכתובה אשכנזית, ולא מזרחית. ואף שם נהגו כן בעיקר במקומות שהקריאה פשוטה. שיטה אשכנזית זו לא היתה רווחת בשמות רבה ורבא, אף שאיתא זעיר שם.

27. כאן נקטע הנוסח. על הקטע, זמנו, כתיבו, וקרבתו לדברי תלמוד אצל הגאונים, ראה ש"י פרידמן, "לתלמודם של גאונים: קטע קדום של תלמוד עם גליונות-נוסח", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 37 ואילך (ושם תצלום, ועיי"ש ובתיבות שהדגשנו), ובמיוחד עמ' 38-40.

28. ועי' דק"ס לשם, עמ' 112 אות ס. והשוה "קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 41, לגבי כתבי-היד מתימן. ורשם שם לזכחים פז ע"א מכ"י קולומביה: "רבא אמ' יעלו רבא אמ' לא יעלו... בעא מניה רבא מרבא". ותלה הדבר בפריצת הגדרות.

ב"מ כב ע"ב
ב"מ כב ע"ב
ב"מ כב ע"ב

2000
9
100